

Türk Halk Kültüründe Efe
Efe in Turkish Folk Culture

Mehmet Naci Önal*

Özet

Kahramanlık veya aşk hikâyeleri dillerden dillere manzum ve mensur şekliyle yayılmışken kaçak hikâyeleri, göç öyküleri, efe hikâyeleri tahkiye sanatı içinde fazlaca ele alınmış değildir. Efelik, içinde başkaldırıyı taşıyan haksızlığa direnen sadece kendi adına değil, içinden çıktığı toplum adına düzen sağlamaya çalışan bir kavramın adıdır. Zeybekler efenin himayesinde aynı ekibin üyeleri olup aralarında tamamen sözlü hukuk kuralları hüküm sürer.

Efeliğin oluşma ortamı Osmanlı'nın sosyal dokusuyla bağlantılıdır. Âyanlar, bir yandan devlet adına halktan vergi toplarken, diğer yandan halkın devlete karşı temsilcileri olmuşlardır. Âyanların görevlerini istismar etmeleri sonucu, ülkenin her tarafında çeşitli huzursuzluklar yaşanmış, isyanlar baş göstermiştir. Efelerin tarih içindeki yeri, Kuva-yı Milliye döneminde yaptıkları, neden efe olunduğu, efelerin dünyası ele alınmıştır. Özellikle genel olarak bilinen Çakıcı/Çekırcalı Efe, ile yerel olarak bilinen Sırrı Efe hakkında anlatılanlar efelik dünyasına ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Efe, sosyal yaşam, tarih, Kuva-yı Milliye, Çakıcı Efe

Abstract

While the legends of heroes, stories of great loves have spread from one language to another through poetry or prose, stories of fugitives, immigration stories, and stories of Efes have not been dealt with adequately. The concept of Efe means a person who revolts against injustices not only for himself but for the community in which he lives. Zeybeks are the member of the group led by Efe and in the group, oral rules prevail.

The setting where the concept of Efe emerged is related to the social structure of the Ottoman state. While Ayans were collecting taxes from the folk on behalf of the state, they

* Doç. Dr. Mehmet Naci Önal, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, Muğla. onaci@mu.edu.tr

also became the representatives of the folk against the state. As a result of abusing their position, many incidences of unrest took place and uprisings were observed in every part of the country. The place of Efes in the history, what they did within the National Forces (Kuva-yı Milliye), why they became Efe and the world of Efes are discussed in the present study. Particularly, the stories of nationally known Çakıcı/Çekırcalı Efe and locally known Sırrı Efe shed light on the world of Efes.

Key Words: Efe, social life, history, National Forces (Kuva-yı Milliye), Çakıcı Efe

I. Giriş

Efe, zeybek, kızan Türk halkının belleğinde derin izler bırakan kavramlardır. Her bir kelimenin sözlükteki anlamları bir yana,¹ çağrışımları Ege Bölgesinin yakın tarihinde halk hukuku adına övünç, kıvanç dolu sahneleri ve onların kahramanlarını hatırlatmaktadır. Efeler, içlerinde yaşadıkları toplumda çeşitli sebeplerden dolayı haksızlığa uğramış, bu haksızlıkları gidermek adına isyan edip dağları mesken tutmuş, adaleti sağlamaya çalışmış, kendilerine yapılan haksızlıkları giderdikten sonra, genel hukuksuzluklara mücadele etmeyi başarmış, bu yüzden toplum katında saygınlık kazanmış kişilerdir.

Efeleri eşkıyadan ayıran en önemli fark, toplum adına mücadeleyi tercih etmiş olmalarıdır. Eşkıyalar ise sadece kendi adlarına pek çok hukuksuz işler yapmış, halkı sürekli zor durumda bırakmışlardır. Halk efeye sahip çıkıp ona saygı duyarken eşkıyayı, “çalıkakıcı” sıfatıyla alaycı bir şekilde aşağılamıştır.

Eric J. Hobsbown, eşkıyalığın tanımını halk hareketinden ayrı tutar ve bireysel olanlarını şöyle sınıflandırır: 1. Sosyal eşkıyalar (Erdemli eşkıya), 2. İlkel direnme ya da gerilla grupları, 3. Öç alıcılar, 4. Haydutlar, çapulcular, adi hırsızlar. Hobsbown’un, sosyal eşkıyalık tanımı devlet otoritesi ve feodal beylere göre suçlu sayılan, gerçekte yasa dışına düşmüş köylüdür. Kanun dışı gözüken kişi, sosyal sınıfın hakkını gözeterek adaletsizliğe karşı duruş sergileyen bir lider olabilir. Onların adi çapulcudan ayıran özellikleri budur. Efelik tanımı, ilk maddede karşılık bulurken çalıkakıcı son maddede tanımlanmış çerçeveye oturur.

¹ Çeşitli sözlüklerde efe: “Batı Anadolu’da efelere verilen isim” (Ayverdi 2011: 1386); “1. Yiğit, özellikle Batı Anadolu köy yiğidi, zeybek, 2. Ağabey; 3. Kabadayı” (Türkçe Sözlük 2005: 601-602) ve görüşlerde efe: Efes’ten (Ephesus) gelebileceği, zamanla efeye dönüştüğü, ağabey, ağa anlamında kullanıldığı (Üsküp 2002: 5) ifade edilir.

Sözlüklerde zeybek ifadesi: “Hafif silahlı muhafaza-i asayişe memur eski bir sınıf asker. Selçuklular zamanında böyle bir sınıf askeri terkip etmiş olan Aydın ve Hüdâvendigâr ahalisi” (Şemseddin Sami 1989: 693);“1. Batı Anadolu efesi, 2. Ege yöresine özgü bir müzik ve oyun türü” (Türkçe Sözlük 2005: 2231) anlamlarıyla verilir. Kızan ise: “Silahlı cesur köy delikanlısı” (Ayverdi 2011: 677); “Silahlı köy delikanlısı” (Türkçe Sözlük 2005: 1175) olarak yer alır.

Sosyal eşkıyalık, tarihte yaygın ve evrensel olarak görülen bir durumdur. Kapitalist, endüstriyel toplum biçiminde akrabalık bağları çözülerek kapitalizme geçiş aşamasındaki bütün toplumlarda görülür. Modern tarım sisteminin hâkim olduğu kapitalist ve sosyalist toplumlarda görülmez. Tarım esasına dayalı toplumlarda ağalık sistemi, yöneticilerin baskıcı tutumlar oluşturması sonucu köylüler, ırgatlar arasından sosyal eşkıyalıklar ortaya çıkar (Hobsbown 1973: 26).

Bireysel ve toplumsal şiddet ilişkilerinin nedenleri arasında otoriter görünme ihtiyacı, özgüven eksikliği, ego duygusunun giderilmesi, kışkırtıcı tutum ve özgürlüklerin bastırılması sonucu adalet ve düzenin bozulması yer almaktadır (Tarhan 2012: 19-20). Efelik kurumunun oluşması, adalet ve toplumsal düzenin yeniden tesis edilmesi adına oluşturulmuş bir tepki hareketi olarak karşımıza çıkar.

Efe veya zeybek kavramları tarihi birer gerçekliğin yanı sıra, onların izleri Türk edebiyatına ve kültür tarihine yansımıştır. Karagöz oyunlarında yer alan “zeybek” tipi XIX. yüzyılda özellikle Çakıcı Efe'nin meşhur olmasıyla başlar, perdede Tuzsuz Deli Bekir'in yerini alır. Karagöz oyunlarında hem efe hem de zeybek ifadeleri kullanılır. Bursalı Sarı Efe, Mehmet Efe adlı oyunlar başta olmak üzere, efelerin konuşmaları ve kıyafetleri kabadayı tipini yansıtır. Efe iri cüsseli, eğlenceyi seven, ama pek zeki olmayan bir tip olarak perdede boy gösterir (Koçak 2004: 369-383). Bu durum toplum psikolojisi bağlamında efelerin dönemin başkentinde nasıl algılandığının bir göstergesidir.

Efe ve Zeybekler hakkında yakılan türkülerin söylenen destanların sayısı pek çoktur. Ömer Seyfettin'in “Yalnız Efe” adlı hikâyesi, efe ortamını, gerekçesini ve toplum algısını ortaya koyması bakımından özel bir yere sahiptir. Halide Edip'in “Efenin Hikâyesi” adlı eseri efelerin giyim kuşamından ses tonuna, tavrına üslubuna kadar onları canlı kılar. Türk edebiyatında “Kara Dana” adlı piyes başta olmak üzere, efelerle ilgili çeşitli piyesler, hikâyeler ve romanlar kaleme alınmıştır (Huyugüzel 2004: 349-359). Türk edebiyata yansıyan efeler namuslu, ahlâklı, hakkaniyetli ve halka yardım eden kişilerdir.

Efelerin tarih içindeki yerleri, İstiklal Savaşına katkıları, efe olma gerekçeleri, efelerin kendi dünyaları, tarihi ve sosyal bağlam çerçevesinde ele alınmıştır. Osmanlı döneminden başlayıp Cumhuriyet sonrasına kadar yer yer devam eden efelerin yaşamları, halk kültürü içindeki yerleri, yazılı ve sözlü kaynaklar ışığında incelenmiştir.

II. Tarihi Gerçekler Işığında Efeler

Tanzimat öncesinde toprak ağalarının keyfi tutumları, efelik kurumunun oluşmasına zemin oluşturmuştur. Tanzimat sonrasındaki örneklerde görüleceği üzere, toprağı elinde bulunduran ağalarının halka reva gördüklerine karşı, tarih sahnesinde adı bilinen bilinmeyen pek çok efeyi

dağa çıkmaya mecbur bırakmıştır. Âyanlarla halk arasındaki ilişkilerin haksızlıklarla dolu olması, efeliğin çete kurumuma dönüşmesine neden olur. Halkın yönetime karşı tepkisi, pek çok efeye yataklık (destek veren hane, çiftlik) yapmalarını da beraberinde getirir.

Tarihi kaynaklarda görüldüğü üzere, Osmanlı ahalisi toprak dağılımından ve yöneticilerden hoşnut değildir. Merkezi ve yerel otoritenin keyfi tutumları isyanlara neden olur. Halkın yöneticilerle ilişkileri, vergi toplama ve askere alma çerçevesinde gerçekleşir.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması sonucu, esnafın dışarıdan gelen mallar yüzünden zor durumda kalması, 1840 yılında Galata bankerleri aracılığıyla Fransızlara borçlanması, 1854 Kırım Savaşı sonrası başlayan borçlanmaların Düyun-ı Umimiye'ye kadar gitmesi, Osmanlı mali çöküşünü özetlemektedir. 1858'de yapılan "arazi kanunnamesi" ile toprak özel mülkiyete devredilir. Çiftlik sahiplerinin nüfusa oranı %5 olmasına rağmen, toprağın %65'ini ellerinden bulundurlar. Tarım nüfusu %87 iken, köylü toprağın %35'ine sahiptir. Osmanlı İmparatorluğunun temel mali kaynağı, tarımdan aldığı vergilerden oluşur (Yetkin 1996: 25-26).

Tanzimat öncesinden başlayan olaylar, siyasi Tanzimat'ın sosyal düzenlemelere yansıma ihtiyacını göstermektedir. Osmanlı hükümetinin ve yerel temsilcilerinin halk nezdinde, itibarlarının kalmamasının tarih sahnesindeki en ilginç örneklerinden birini, Atçalı Kel Mehmet Efe'nin gerçek öyküsü oluşturmaktadır.

Atçalı Kel Mehmet Efe'nin öyküsü, fakir bir ailenin oğlunun varlıklı bir ailenin kızına âşık olmasıyla başlar. Baba, kızını vermemenin ötesinde, Mehmet'i toplum içinde aşağılaması, köy ortasında dayağa maruz bırakması, onun hasımlarını yaralayarak dağa çıkmasıyla, efelik yolundaki kaderi başlamış olacaktır. Sevdiği kızın Aydın'da varlıklı bir aileye verildiğini duyunca, Atçalı Kel Mehmet damat adayını dağa kaldırıp kızı almaktan vazgeçirir, damat adayının üzerinden bir de fidye alır.

Atçalı Kel Mehmet kendisine düşmanca tutum sergileyen bir zenginden yirmi bin altın alır ve bunları yoksullara, hastalara, evlenecek gençlere dağıtır. Efenin namı daha fazla yayılır. Aydın'da sevdiği kızla buluşur, ama babasının rızası olmadan kızı kaçırmak istemez. Kızın babasının kurduğu tuzağı, kız, efeye haber verir ve onu ölümden kurtarır. Eşraf, Uzun Efe dâhil düze inmiş pek çok efeyi Atçalı'nın peşine takar. Atçalı Kel Mehmet peşine düşen efeleri öldürür. Uzun Efe, Atçalı Kel Mehmet Efe'yi bulamayınca annesine köy ortasında işkence ve hakaret eder. Atçalı Kel Mehmet gelir ve Uzun Efe'yi orada öldürür. Ölen efenin adamları da Kel Mehmet Efe'ye katılırlar.

Atçalı'nın iki arkadaşı tuzağa düşürülüp idam edilmek üzere hapse götürülür. Atçalı Kel Mehmet erken davranıp arkadaşlarını kurtarır, hapisanedekileri salıverir ve iki çalıkakıcıyı

idam ettirir. Maaşlarını alamayan devlet memurlarına maaşlarını dağıtır. Bütün yapıp ettiklerinden sonra, Aydın'ın tek hâkimi olur. Vilayete geçtiğinde halk onu davul zurnalarla karşılar; şenlikler yapar, kurbanlar keser, ziyafet verirler. Atçalı Kel Mehmet, geçip vali makamına oturur.

Yeniçeri ocağından kaçanlar da Atçalı'ya sığınır. Sekiz bin kişilik bir ordusu olduğu söylenir. Adına para bastırıp Aydın ilçelerini kendine bağlar. Halktan aldığı vergilerle köprü, çeşme, yol yaptırır. Zenginlerden hayır için para ister, gönüllü olmayanları öldürür. Onun adaletini duyan Kütahya, Manisa, Denizli dâhil, çevre il ve ilçeler, Efe'ye davet heyetleri gönderirler. Bu arada kayınpederi ile barışan Efe, üç gün süren bir düğün yapar. Efe, Emir Fatma ile evlenir.

Atçalı Kel Mehmet, topladığı vergileri İstanbul'a gönderir. Beş kişilik bir heyet Atçalı Kel Mehmet'i vali tayin ettirmek için İstanbul'a gider. İstanbul'da bu taleplerin sahipleri tutuklanır ve hapse atılır. Atçalı üzerine bir birlik gönderilir. Atçalı gelenlerin çok olduğunu görünce etrafındakileri dağıtır, karısını babasına emanet eder ve sırta kadem basar. Kış boyu ortadan kaybolan Efe yazın ortaya çıkar. Adamlarını toplayıp Aydın'a yürümeye karar verir. Bunu duyan Aydın Valisi Beyberleyi Yetim Ahmet Ağa, âyanlar, eşraf, voyvodalarla birlikte karşı hazırlık yapar. Girişilen çarpışmada Atçalı Kel Mehmet ve yakın arkadaşları öldürülür. Zeybeklerin kimi can verir, kimileri kaçarlar (Oruç 2013: 100-110).

Atçalı Kel Mehmet Efe'nin aşkla başlayan yaşam öyküsü, toplumsal bir yapıyı içine alarak sistem sorununu ortaya koyar. Adil ve hakkaniyetten yoksun, zengin ve fakir arasında büyük bir uçurumun bulunduğu, memurların maaşlarını alamadığı, İstanbul valilerinden memnuniyetsiz bir bölge ile karşılaşırız. Civar il ve ilçelerin Atçalı Kel Mehmet Efe'ye tâbi olmak istemeleri, pek çok il ve ilçenin benzer hoşnutsuzlukları yaşadıklarına delalet eder.

Osmanlı idari teşkilatında halkla ilişkileri sağlayan âyanların görevlerine göz atılması, efelerin ve çetelerin neden ortaya çıkmış olduğunu, daha anlaşılır kılacaktır. Osmanlı idari sisteminde, taşra idaresine vali, mutasarrıf, mütesellim ve voyvodalar merkezden tayin olunurdu. Bunlardan başka, her şehir ve kasabada seçilen âyanlar halka karşı hükümeti, hükümete karşı halkı temsil yetkisine sahiptiler. Bu sistem, ilk İslam devletlerinden, Selçuklu ve Osmanlı'ya kadar uygulanmış bir yönetim biçimidir (Mert 1991: 196).

XVI. yüzyıldan itibaren âyanlar, şahsi müstevlilerini öne çıkarıp çiftçiye borç vererek onları borçlandırdıktan sonra, servetlerini ve topraklarını genişletmiş, mali ve sosyal bakımdan daha güçlü bir konuma gelmişlerdir. Bu dönemde “suhte” ve “levent” isyanlarında “ehl-i örf”e karşı isyanlar görülür. XVII. yüzyılda Celali isyanları tımarlı sipahilerin ihmal edilmeleri sonrasında, başkaldıran tımarların iltizama (borç alan) memur edilmeleri,

mültezimle (borç alınan), baş başa bırakmaları sonucu, köylülerin topraklarını bırakıp leventlere sığınmalarına neden olur (Mert 1991: 196).

II. Viyaya bozgunu (1683) sonrası Osmanlı mali sisteminin bozulması ile âyanlar köylüye vergi tahsil edip kendilerini merkeze karşı daha çok güçlendirmişlerdir. XVIII. yüzyılda Bâbîâli'nin taşradaki gücü azalınca, âyan aileleri kendilerini sürekli yönetici, âdetâ birer hanedan olarak görürler. Merkezi otoritenin boşluğu, Osmanlı coğrafyasının her yerinde kendi menfaatlerini gözeten taşra eşrafını türetir ve bunlar kendilerini derebeyi olarak görmeye başlarlar. Bu durum Rize'den Adana'ya, Manisa'dan Sinop'a, Rusçuk'tan İzmir'e nerdeyse bütün bir Osmanlı topraklarında görülür. Bu bağlamda Osmanlı arşivlerinde, Şikâyet, Ahkâm, Mühimme vb. defterlerinde zeybeklerle ilgili çeşitli bilgiler yer alır (Akdağ 1995: 141).

Tanzimat öncesinde 1808 yılında "Sened-i İttifak"la âyanlar, hükümete karşı statülerini korumuşlardır. II. Mahmut'la birlikte âyanların merkeze bağlanmaları başarılı sonuçlar verir. Tanzimat'la (1839) birlikte merkezi bürokrasi güçlenirken yerel âyan ve eşrafın gücü azalır. Buna rağmen merkez ve âyan ilişkileri her zaman sağlıklı yürümez. II. Mahmut âyanların saltanatına son vermek ister, kimilerinin üzerine ordu gönderir, kimilerini birbirlerine kırdırır; ölenlerin yerine oğullarını değil, Bâbîâli'den temsilciler tayin olunur. Asi âyanların çoğu idam olunur, emlakları müsadere edilir (Mert 1991: 196; Ertaş 2013: 18-20).

XVIII. yüzyıldaki âyanlardan birinin durumu daha yakından incelendiğinde, halkın içine düştüğü ahval ve efelik kurumunun beslediği sosyal ortam daha anlaşılır kılınacaktır. Bunlardan birkaç örnek üzerinde durulacak, âyanların sosyal tarih açısından hangi konumu işgal ettikleri daha iyi anlaşılacaktır. Bu âyanlardan biri Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'dır.

Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa 1743 yılında Manisa Saruhan mütesellimi olur, 1755 yılında idam edilir. On üç yıl içinde âyan olarak yaptıkları, hem halkla hükümet arasında hem de hükümetle halk arasındaki sorumlu kişilerin istismarlarına ışık tutmaktadır. Mustafa Ağa'nın görevi devlet adına arazi kiralamak ve vergilerini almaktır. Mukataa adıyla yaptıkları şahsi çıkarlarını gözetmesi sonucu pek çok şikâyet onun sonunu hazırlayacaktır. Ağa, mukataa görevinde kalmak için direnince, padişah fermanıyla idam, malları müsadere edilir. Ailesi, akrabaları ve adamları üzerindeki mallar sorgulanır. Araştırmalar, nakit para ve mücevherlerinin ne kadar çok olduğunu, köylü ve konar-göçerden alınan vergiler, köy, kasaba ve şehirlerde pek çok emlak, kira bedelinin bolluğunu gösterir. Bunlar arasında İzmir'deki han, hamam, dükkân, ev, yağhane, kiremithane, değirmen, ambar gibi mülk gelirleri; çiftlikler, çiftlik malları, hayvancılık, deve katarları, iki bin tonluk buğday toplanması ve dağıtımı, oşür bedelleri yer alır. Yerel gelirler yanında İzmir'deki gayrimüslim tüccarla

ilişkileri servetinin dış dünyayla bağlantısını ortaya koymaktadır. Ağır vergiler ve faizlerle halkı ezen şikâyetler sonucu idam olunan bir âyan ile karşılaşırız (Nagata ve Emecen 2004: 1-7).

Tanzimat öncesi bir âyan örneğinin yanında, Tanzimat sonrası âyanların durumunu gözler önüne seren Tavaslı Osman Ağa'nın yaşamına göz atalım. Osman Ağa, yörenin eşrafından bir kimse olarak 1829'da Denizli'ye voyvoda olarak atanır. Bu görevin yanında Menteşe mütesellimi (vergi toplayan) ve Denizli Hassı Voyvodalığını da yürütür. 1835'te redif askerlerini toplamakla görevlendirilir. Tanzimat'la birlikte merkez ve yerel yönetim bağlamında Osman Ağa görevinden defalarca azledilir, ama bir şekilde tekrar tekrar görevine aide edilir. Osman Ağa'nın gidiş ve tekrar dönüşleri ölünceye kadar devam edecektir.

Tavaslı Osman Ağa Tanzimat'la gelen yeni düzenlemeleri hiçe sayar, keyfi uygulamalarını sürdürür. 1840 yılında yerine bir başkası atandığında, zimmetine sancak gelirinin bir kısmını geçirme suçundan savunma istendiğinde, bu talepleri dikkate almaz. Bu tavrı kendisine ne kadar güvendiğini göstermektedir. 1844'te Rodos'a sürgün edilse de pişmanlığını bildiren bir mektup sonrası, Menteşe muhassalı olarak tayin edilir. Daha önce yaptığı gibi, haksız ve yolsuz işlerine devam eder. Zalim ve zorba olduğu, oğulları ile birlikte ahaliye zülüm yaptığı yönünde yeni ihbarlar yapılır. Osman Ağa birtakım sorgulama ve cezalardan sonra, tekrar yeni görevle geri dönünce, ahali Osman Ağa'dan iyice korkar. Şikâyet etmek bir yana, her dediğini yapmaya özen gösterirler. İtaat etmeyen kişilere haksız yere dava açtırır, muhalif olanlar hapse atılır, dövülür, mallarına el konarak cezalandırılır. Mutasarrıf dairesinde çalışanlara hiçbir şekilde maaş vermez, kazalarda kendi adlarına zorbalık ve menfaat temin etmelerini sağlar.

Osman Ağa hakkında çok sayıda olay kayda alınıp İstanbul'a gönderilir. Müftü ve müderris efendiler ile kazanın ileri gelenleri, Osman Ağa'yı savunmak için bizzat İstanbul'a giderler. Uzun yargılamalar sonrasında Osman Ağa görevinden alınır. Aydın valisi devreye girince, görevine tekrar geri döner. 1850'de yeni şikâyetler üzerine açılan davada Osman Ağa nüfuz kaybeder. Ona karşı ifade veren Tavas meclis azalarının evlerini kundaklatır. Olaylar büyüyünce Aydın valisi emriyle hapsolür. Yapılan incelemelerde, pek çok kişiyi usulsüz olarak askere yollamadığı, rüşvet, zorbalık, sahte mazbata, devlet arazisine el koyma, haksız yere zimmetine para geçirme suçlamalarının doğru olduğu anlaşılır. Buna rağmen, bu suçları olabildiğince yumuşatılır, Osman Ağa'nın çektiği yeterli görülerek salıverilmesine ve kimseyle görüşmemek kaydıyla ikamet etmesine karar verilir. Osman Ağa çok geçmeden 1853 yılında ölür (Ertaş 2013:19-36).

Resmi kayıtlara geçen Tavaslı Osman Ağa'nın yaptıkları, yöre halkının âyanlarla olan ilişkisini, merkez ve yerel yönetim arasındaki tutarsızlıkları ortaya koymaktadır. Adaletsiz, hukuksuz, keyfiyete bağlı uygulamaların halktan insanları, hak aramaya zorladığını göstermektedir.

Tanzimat sonrası âyanlar benzer kaderi paylaşırlar ve azledilirler. 1867 yılında Adana'da Kozanoğullarından Ahmet Bey'in babası Ömer Bey, padişahın emriyle Adana'ya davet edilir. Dönüşünde beyliğinin alındığı ve hükmünün bulunmadığı kendisine bildirilir (Yalman 1977, II: 181). Osmanlı döneminde Güney Bölgesinde hükümet güçlerinden kaçıp dağlara sığınan eşkıyaların kendi aralarında çete oluşturdukları, çeteleri Türkmenlerin himaye ettikleri derleme bilgilerinden anlaşılmaktadır (Fraylıç ve Ravlıg 1334: 119-120).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, âyanlar Anadolu'nun dört bir yanında keyfi tutum içinde olmuşlar, Tanzimat'la birlikte gelen yeniliklere ayak diretmişlerdir. Ege Bölgesinde Efeler, keyfi tutumlara karşı bir duruş sergilemiş, halk katında destek bulmuşlardır.

XIX. ve XX. yüzyıllardaki Osmanlı kayıtlarında zeybekler için, hem olumlu hem de olumsuz yargılar bulunmaktadır. Cesur, yiğit, vatansever, hak ve adalet duyguları gelişmiş, haksızlığa karşı koyan gibi olumlu ifadeler yanında, zeybek eşkıyası, zeybek haşeratı, zeybek haydudu gibi olumsuz ifadeler de yer alır (Çetin 2004: 69).

Kırım, Karadağ, Osmanlı-Rus savaşlarında Ege bölgesinden zeybek taburları kurulmuş, zeybekler Osmanlı döneminde bazı savaşlara katılmışlardır. Savaşlarda gösterdikleri başarılarla övülmüşler, dönenlere maaşlar bağlanmış, madalyalar verilmiştir. Zeybekler sarayda da taltif edilmiş, Zeybek Mustafa Ağa, Sultan Abdulaziz'in ibriktarı olmuştur (Çetin 2004: 70).

Sakız adasında üç bin Hıristiyan Arnavut kaleyi muhasara edince İzmir bölgesinden zeybekler görevlendirilmiştir (Çetin 2004:88).

Tarihi kayıtlarda efeler hakkındaki olumsuz yargılar oldukça fazladır. Soygun, asker kaçağı, eşkıyalık, gasp, adam öldürme, eşkıya takibi, firarlar; Kel Mehmet'in (H.1245/M.1829) şakilik yapıp kasabaları zapt ettiği, ahaliyi kendine tabi kıldığı, bir an evvel çaresine bakılması gerektiği, zeybek kıyafetlerinin yasaklandığı (1254/1839), katillerin cezalandırılması emri vb. gibi pek çok bilgi bulunmaktadır (Çetin 2004: 87-96).

Tarihi kayıtlara göre, zeybek çeteleri XVI. yüzyıldan bu yana devam etmektedir. Vilayetlerde hırsızlık ve soygunlardan, başıboş leventlerin haramiliklerinden köy, kasaba ve şehir ahali ıstırap çekmiştir. Eşkıyalar arasında soy sop farkı gözetilmez, Anadolu'dan Rumeli'ne geçip eşkıyalık yapanları çoktur. Güçlü çete grupları ile eşkıyalık hemen hemen

her vilayette boy gösterir (Akdağ 1995: 122-139). Ege bölgesi efe faaliyetleri yanında, Karasi, Hüdevendigar, Kocaeli Sancaklarında zeybeklerin etkili olduğu görülür (Çetin 2004: 70).

1568 yılında Anadolu Beylerbeyliğinin İstanbul'a gönderdiği mektupta, Menteşe Sancağında Hüseyin Kuli adlı bir levendin on arkadaşı ile birlikte, kervanları soyduğu, on beş kadar adam öldürdüğü ihbar edilir (Akdağ 1995: 141). XVII. yüzyılda IV. Murat döneminde Aydınolu Bölgesinde "Cennet Karı oğlu"(1034/1624) namlı efe Birgi'den çıkar. Denizli civarında yakalanır kazığa oturtulur, çetesi dağılır. "Kımalı oğlu" (1041/1631) bölgede görülür. Sivrice Bölük (1071/1660) kafası kesilerek teşhir edilir. Baba Kerim (1075/1664) yıllarında eşkıyalık yapar. Kara Mehmet hakkında fazla bilgiye rastlanmaz. Yahyaoğlu (1080/1669) Sultanhisar'dandır. Bölük Başı (1083/1672) Sultanhisar'dan dağa çıkar. Kervan basar, sonrasında bilgi yoktur. Kurt Balioğlu (1083/1672), Arap, Kolçaklı, Kozanoğlu Hamza, Demircioğlu adlı efeler aynı dönemde görülür. Küçük Hatip (1096/1684) Germencik köylerindedir. Sarı Zeybek hakkındaki bilgi türkülerden ibaret olup yakışıklı, efeliğin şanına yaraşır bir üne sahip olduğu yönündedir (Özkaynak 1946: 45-48).

III. Kuva-yı Milliye ve Efeler

Kuva-yı Milliye hareketi, Osmanlı'nın düzenli ordusunun dağıtılması sonrasında, halkın kendi direnişini ortaya koyduğu sivillerden ve askerlerden oluşan silahlı savunma hareketidir. Ülkenin dört bir yanında çeşitli müdafaa cemiyetleri kurulmaya başlanır. İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 14 Aralık 1918'de resmen kurulur. Cemiyet, Yunan işgaline engel olamayınca, Rum vahşeti karşısında dağlarda efelik yapanları, düze indirip halkı etrafında toplayan çetelerin teşkil olunması çarelerini arar. Bu efelerin arasında Yörük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe, Gökçen Efe vd. sayılabilir (Gülmez 2012: 157).

İşgal sonrası, özellikle yerli Rumlara kurdurulan çetelerin Hristiyan ve Müslüman ahaliye saldırımları planlı olarak gerçekleştirilir. Bu saldırıların Kuva-yı Milliye tarafından yapıldığı iddia edilir. Ahalinin gasp, soygun, cinayet, adam kaçırma gibi şikâyetleri Ankara Hükümetine ulaşır. 1919-1920'lerdeki yoğun çete faaliyetleri, 1920 yılının ortalarında azalmaya başlar. Düzenli ordunun kurulmasıyla birlikte bölgedeki otorite boşluğu tamamen ortadan kalkar (Temel 2013: 121-139).

Töhmət altında kalmış olan efeler yanında, terhis edilen askerler Kuva-yı Milliye'ye katılır, milli mücadelenin ilk silahlı direniş gücünü onlar oluştururlar. Kuva-yı Milliye orduları dağınık ve düzensiz iken, düzenli orduya geçiş aşamasında bazı efeler ordu içinde yer alır, bazıları ise yer almak istemez. Demirci Mehmet Efe, ayaklanması I. İnönü Savaşı öncesinde, Çerkez Ethem ayaklanması sonrasında bastırılır. İstanbul yönetimindeki bazı vatanseverler egedeki karışıklığı önlemek için görevlendirilirler. Hapiste bulunanlar, Kuva-yı

Milliye için geçici bir aflu çıkarılır, pek çoğu efelerin hizmetine verilir (Gülmez 2012: 165). Yörük Ali Efe ile Demirci Mehmet Efe arasındaki kimi anlaşmazlıklara, Mustafa Kemal Paşa cepheden telgraflarla müdahil olur (Dolapçı 2003: 103-120).

Kuva-yı Milliye adına Albay Bekir Sami Bey, Celal (Bayar) Bey, efelerle birlikte çalışırlar (Gülmez 2012: 160). Galip Hoca namıyla köy köy dolaşıp halkı milli mücadele heyecanına teşvik eden Celal Bayar, Efelerle birlikte cephede görevler üstlenir. Celal Bayar İstiklal Harbi sonrasında Nazilli'ye gittiğinde Demirci Mehmet Efe ile aynı heyecanla kucaklaşır. Adnan Menderes Yunan işgali ile birlikte “Ayyıldız” teşkilatını kurup Yörük Ali Efeyle birlikte mücadele eder, çiftliğini efelerin her türlü hizmete açık tutar (Burhan 1996: II, 9-80; 539-542; 547-553; III, 194-201). Yurt dışındaki tahsillerini yarıda bırakıp gelen Şükrü (Saraçoğlu) Bey, Mahmut Esat (Bozkurt) Bey gibi aydınlar efelere katılarak İstiklâl Harbine katkıda bulunan isimlerden bazılarıdır (Burhan 1996: II, 526-545; Hacır 2006: 61-76). Demirci Mehmet Efe'nin, Şükrü Bey ve Mahmut Esat Bey'e gösterdiği aşırı ihtiyatlı tutum, Galip Hoca sayesinde aşılır (Hacır 2006: 61-86).

İstiklâl Harbi öncesinden başlayarak efeler yurt savunmasına çok önemli katkılarda bulunurlar. Yörük Ali Efe İstiklâl Savaşı öncesi, Alanyalı Efenin kızanlarından. Efe ölünce yerine geçer. Yörük Ali Efe, adil, hakkaniyet sahibi, zenginden alıp fakiri doyuran geleneksel efelik tipine uygun davranmıştır. Yörük Ali Efe, kızanlarıyla birlikte İstiklâl Harbi öncesi, Yunanlıları Aydın'dan kovup çıkarmışlardır. Efe ve kızanları bu zaferden sonra evlerine, kendi yataklarına dönünce Yunanlılar Aydın'ı tekrar işgal etmişlerdir. Daha sonra Yörük Ali Efe, Kuva-yı Milliye'ye katılmış ve çok büyük yararlılıklar göstermiştir. Cesareti, azmi, kararlı ve adil yönetimi İstiklal Harbine çok yararlı olmuştur. Yunan cephesine karşı savaşırken arkadaşlarından on on beş dakika sonra cepheden çıkıp cepkenini silkelediğinde, kurşunların döküldüğüne dair efsanelerin kahramanı olur (Burhan 1996: II, 98-114).

Demirci Mehmet Efe, Aydın'ın Karacasu kazasında baba mesleği olan demircilikten gelen namı ile anılır. Yunan işgali üzerine dağdan inen Efe, Yörük Ali Efe, Sökeli Ali, Ödemişli Gökçen Efe, Postlu Mestan, Danişmendili İsmail vd. efelerle birlikte Yunan işgaline karşı savaşır (Sındırgılı Süreyya 1955: 7). Demirci Mehmet Efe, efelerin arasında en temkinli en kurnaz olanıdır. İstiklâl Harbinde büyük yararlılıklar gösterir, Yunanlılara büyük zayıf verir (Burhan 1996: II, 432-443).

Gökçen Hüseyin Efe, Çakıcı/Çakırcalı çetesinden geri kalanlardan biri olup Çakıcı'nın 1911'de öldürülmesi sonrasında, bir süre eşkıyalığa devam eder. Celal Bayar'ın İzmir İttihat ve Terakki Partisi kâtipliği sırasında teşvik ve yardımlarıyla düze iner. Yunan işgali zamanında, dağdaki Yörük'ü Yunan askerlerinin elinden kurtarır. Yörük Ali Efe'ye katılmak

ister, aracı zeybekten Aydın'ı Yunan askerlerinden kurtardığını öğrenince, kendisi de Yunan askerlerini Tire'den kovmaya azmeder. Tire'de Yunan cephaneliğini uçurur. Hasta bir gününde, dağda Yunan saldırısına maruz kalır. Hasta haliyle yedi askeri öldürür. Yaralı olan bir Yunan askeri Gökçen Hüseyin Efe'yi arkasından vurarak şehit eder (Bayar 1965, VII: 67).

IV. Neden Efe Olunur?

Osmanlı döneminde bitmeyen askerlik yüzünden genç yaşta asker olanlar ihtiyarlamış olarak geri dönerler. Bu durum asker kaçaklığının en önemli amilidir. Türküler askerin ruh halini anlatır. Sultan Abdulmecid'e "Gönder Tezkeremi Abdulmecit Han" diye türkü yakılır (Öztelli 1976: 133-134).

Efelerin ve eşkıyaların dağa çıkma sebepleri arasında: askere gitmeme, asker kaçağı olma, adam öldürme, kan davalı olma, namus meselesi sayılabilir (Üsküp 2002: 7). Osmanlı tahsildarı köye jandarma ile gelir, yoksul köylülerden vergi toplar. Zorbalığa isyan eden kimileri tahsildarı ve jandarmayı vurup dağa eşkıyalık yapmaya çıkar (Üsküp 2002: 24-26).

Kimi efelik komşu geçimsizliği ile başlar. Çakıcı'nın büyük kızı Emine Çakıcı'nın verdiği bilgiye göre, Çakıcı, babası ve dedesinin komşuları ile anlaşamayıp onların yaptıkları haksızlığa karşı koymak için dağa çıkmıştır. Çakıcı para için değil, canının kurtarmak için çete kurmuş, annesine yapılan hakareti gidermek adına adam öldürmüş, babasının öcünü almak için dağa çıkmıştır (Üsküp 2002: 240).

Muğla'da lakabı Gılım olan Efe'nin dağa çıkma sebebi, çalıkakıcıların annesine karşı yaptıkları zorbalıklar ve hakaretlerdir (Önal 2004: 387-405).

Kamalı Efe'nin dağa çıkma gerekçesi namus meselesidir. Efeler kendilerini ispatlamış olan bekâr kızanlarını evlendirirler. Kızanların beğendiği kızı efe ister, kız verilmediği takdirde kaçırlır. Bu kaçırma esnasında, kız yerine yanlışlıkla evli bir kadının da kaçırıldığı olur. Kamalı Efe'nin başına da böyle bir iş gelir, durum anlaşılınca kadın geri gönderilir. Kaçırılan kadının kocası Kamalı böyle bir durumu kabullenemez, dağa çıkar, Çakıcı'nın rakip çetesine katılır. Öç almak için fırsat kollar (Üsküp 2002:37).

Efeler rakiplerini öldürdüklerinde, ölen rakip efenin kardeşi veya kardeşleri dağa çıkıp efeliğe başlayabilirler. Çakıcı Efe'nin öldürdüğü rakibi İsmail Efe'nin kardeşi, Koca Mehmet öç almak için dağa çıkanlardandır (Üsküp 2002: 201).

Giritli Cafer Efe'nin öyküsü biraz farklıdır. Yunan ihtilali döneminde adada Müslümanların rahatsız edilmeleri üzerine Cafer, efe olacak ve dağa çıkmak zorunda kalacaktır. Babası Rumlar tarafından öldürülen Cafer, pazar günü iş yaptığı için Rum Kaptan (Eşkıya) tarafından taciz edilir. Kaptanı öldürdükten sonra Cafer, Girit dağlarında efeliğe başlar. Bir süre sonra da Anadolu'ya kaçıp Milli Mücadeleye katılır. Cafer Efe'nin ada

Müslümanlarının pek çoğu gibi, Türkçeyi neredeyse unutmuş olması, koynunda bir Kur'an taşınması dönemin sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir (Yaltırık 2004: 417-433).

Egenin iç coğrafyasında yer alan Kütahya'da özellikle dağlık alanlara sahip olan ilçelerde efeler görülür. Tavşanlı'dan Kabakçı Salih Efe, meşhur eşkıya Alagöz'ü öldürüp yerine geçer. Jandarmayı Yunanlılara karşı tuzağa düşürür. Elli kadar Jandarma esir olur. Yunan komutanla tartışıp saf değiştirdikten sonra, çetesi ile birlikte Kurtuluş Savaşı'na katılır ve önemli katkılarda bulunur. Yunanlılar denize döküldüğünde, Kabakçı Efe jandarmalara karşı işlediği suçtan ötürü idam edilir (Güneş 2004: 335-336).

Naşalı Ahmet Efe, asker kaçaklığı sonrasında çetelere katılacaktır. Çanakkale'de askerlik yapar, ama bir türlü terhis edilmez. Üstleri kendisine, belli bir miktar para getirirse terhis edileceğini söylerler. Parayı temin etmek için köyüne gider, parayı bulup geri gelir. Yine terhis edilmeyince komutanını öldürür ve Simav Dağlarına çıkar (Güneş 2004: 338-339).

Öyküleri bilinen efelerin dağa çıkma gerekçeleri görüldüğü üzere, belli bir haksızlığa karşı koymak içindir. Efelerin çeşitli özellikleri, efeliğin birtakım kuralları vardır. Sıkı kurallar çerçevesinde çeteler ayakta kalabilmiştir.

V. Efelerin Dünyası

Efenin yönetimindeki çeteye katılmanın ilk adımı zeybeklikten geçer. Bir efenin yanında yer almak, zeybek olmak isteyen kişi, efenin yataklarından (güven duyduğu kişinin evi, konağı, çiftliği) birine gidip durumu efeye iletmelerini ister. Zeybek adayı aracının gösterdiği yere gidip bekler; efe, gelen kişiyi kızan olarak almaya karar verirse yanına çağırır. Kızan olarak kabul edilen kişi, ilk önce efenin elini öper, arkadaşlarının boynuna sarılır, daha sonra silahını efesine ve arkadaşlarına çevirmeyeceğine yemin eder. Zeybekler efenin emrini yerine getirir. Sözünden çıkmaz, yan çizmez, payına düşene razı olur, yalan söylemez, ırza namusa dikkat eder, asker karılarına yan gözle bakmaz (Özkaynak 1946: 17).

Kime soyguna gidilecek, ne zaman ve nerede ne yapılacak çete efradı bilmez. Onların son anda haberleri olur ve emri harfîyen yerine getirmekle sorumludurlar (Üsküp 2002: 83). Efeler bilmedikleri yerlerde ikram edilen içeceklere dikkat eder; kahve, ayran gibi içeceklerihane sahibi içmeden asla içmezler (Özkaynak 1946: 18).

Zeybeklerin yaşamını, efelik ve kurallarını daha yakından görebilmek için, Çakıcı veya Çakırcalı olarak meşhur olmuş Efe'nin yaşamı üzerinde durulacaktır. Çakıcı veya Çakırcalı Efe, efelik tarihinde derin izler bırakan isimlerden biridir. Efe hakkında anlatılanlar, kızanlarından, çocuklarından veya köylülerinden derlenmiş bilgilerden oluşmaktadır (Üsküp 2002: 32-35).

Kaynak kişilerin verdikleri bilgilere göre, Çakıcı Mehmet Efe'nin babası da bir eşkıya olup 93 Rus Harbinde düze indirilmiş, hükümet nezdinde affa uğramış ve cepheye gönderilmiştir. Savaş dönüşü bir husumet yüzünden öldürülür (Üsküp 2002:8). Çakıcı efenin öyküsü, hukuksuzluğa karşı koymakla başlayacaktır.

1872 yılında Ödemiş'in Ayasuluğ köyünde doğmuş olan Çakıcı Efe, boş yere bir yıl hapiste yatar. Babasıdüze inmiş olmasına rağmen, haksız yere öldürülmüştür. Boşnak Hasan Çavuş, öldürdüğü efenin oğlundan çekinmiş ve evini Birgi'ye taşımıştır. Boşnak Hasan Çavuş, Çakıcı ailesinin evini basmış, öldürdüğü efenin karısına hakaretler etmiştir. Olan bitenden haberdar olan Çakıcı dağlara çıkmış, efeliğe başlamıştır (Üsküp 2002: 3, 24).

Çakıcı'nın en önemli özelliklerden biri sözünün eri olmasıdır. Namus meselesinde çok titiz davranmıştır. Hapisteki bir arkadaşı, karısını kardeşinin ayarttığını ve Çakıcı'dan öcünü almasını istemiştir. Çakıcı aradan belli bir zaman geçmesine, talebin sahibi adam kahrından ölmesine rağmen, sözünü unutmayacak, hapishane arkadaşına verdiği sözü tutacak, adamın iki kolunu kestikten sonra alından vuracaktır (Üsküp 2002: 223).

Çakıcı Efe zaman içinde çeşitli hayırlar yapar veya yaptırır. Kendi yaptırmamış olsa da Ekin Pazarı'nda adına bir cami bulunmaktadır. Çakıcı zaman zaman bu camiyi onartmış, camiye halı, kilim yollamıştır. Ödemiş'te adına bir çeşme ve köprü bulunmaktadır. Çakıcı metçe vuruşan, ırza namusa sahip çıkan, fakirleri gözetken zenginlere musallat olan bir dünya görüşüne sahiptir (Üsküp 2002: 53-63). Efe, çobanlara, fakirlere, yataklara, yaşlı kadınlara, hastalara, öksüzlere, fakir genç kızlara çeşitli ihsanlarda bulunur (Özkaynak 1946: 20).

Çakıcı kendi çetesindeki kızanlarından herhangi birinin, elin ırzına namusuna göz koyduğunu gördüğünde, derhal kendi elleriyle öldürür. Konyalı Arap Mercan adlı kızanın başına böyle bir iş gelmiştir (Üsküp 2002: 40).

Çakıcı Efe 1897'de eşkıyalığa başladıktan sonra 1901'de düze iner, altı ay kaldıktan sonra tekrar dağa çıkar. Dağa çıkmasındaki sebep, rakiplerinin kendisini düzde sürekli rahatsız etmesidir. Efenin yakınlarını öldüren rakipleri Efeyi tekrar dağa çıkmaya zorlayacaklardır (Üsküp 2002: 104-105). Çakıcı yardımcı çeteler kurup kendi adına onları dağlara çıkarır, böylece rakip çetelere karşı tedbirler alır (Üsküp 2002: 40-41).

Efelerin silahları kılıç, kama, piştav, kara martın ve toplu tabancadır. Bir aralık dökülmüş kurşunla atılan şişhane² adlı silahları meşhur olmuştur. Efeler en yeni silahları edinmiş, onlara uyum sağlamada geç kalmamışlardır. Yataklar, İzmir, Aydın, Ödemiş'ten en yeni silahları zeybeklere ulaştırmışlardır. Kimi zaman jandarma ve asker kaçaklarından tedarik ettikleri

² "Altı kaval, üstü şişhane" deyimini efelerden hatıradır.

mavzerleri kullanmışlardır. Zeybekler silahla çeşitli marifetler sergilemiş, önlerine aniden çıkan vahşi hayvanları, ürkek kuşları anında yere sermiş, uçan serçenin başına nişan almış, yüzükten kurşun geçirmişlerdir (Özkaynak 1946: 21).

Çakıcı'nın silahları İzmir'deki Vitail adlı bir tüccar tarafından temin edilir. İngiliz tüccarın dağlarda sümbül soğanı, maden ocakları vardır. Vitail, askerinin elindeki silahtan daha üstün olan silahları Çakıcı'ya ulaştırır. Askerinin altı yıl sonra temin ettiği silahı, Çakıcı daha önceden bir şekilde elde eder. İzmir Valisi Kamil Paşazade ile İngiliz tacir Vitail'in araları her zaman iyi olmuştur. Çakıcı dönemi silahları martini'dir. Bu silahlar tek tek atış yapar, sonra doldurulur. Askerinin elinde çakmaklı tüfek varken, Çakıcı'nın elinde martini, askerinin elinde martini varken, Çakıcı'nın elinde mavzer bulunmuştur (Üsküp 2002: 32, 170).

Çakıcı misafir olduğu bir evde, nişancılığını bir gösteriye dönüştürür. Bir peşkiri evin küçük çocuğuna verir, armut ağacının altına gönderir. Ateş ederek armudun sapından vurup armudu çocuğu tuttuğu peşkirin içine düşürür (Üsküp 2002: 77). Yörük Ali Efe'de benzer bir gösteri yapmak zorunda kalır. İstiklal Harbi sonrasında İzmir valisi Efenin ne kadar nişancı olduğunu sınamak istemiştir. Efe'ye bir silah vermiş, efe de valinin bozuk paraları havayafırlatmasını istemiş, paralar peş peşe ortalarından delinmiş olarak yere düşmüştür. Yörük Ali Efe, Yunan askerleri ile çarpışırken şehrin meydanındaki caminin minaresinin küçük penceresinden mitralyözle ölüm saçan Yunan askerini, tek kurşunla susturmuştur (Burhan 1996: II).

1. Efe-Kızan İlişkileri

Çetenin mali işlerinden sorumlu olan efenin görevlendirdiği bir adamı olur. Ganimet alındığında eğer bir rüşvet verilecekse, paranın bütününden bu bedel ayırır, kalanın yarısı efenin hakkıdır, diğer yarısı kızanlar arasında kıdem sırasına göre paylaşılır. Efe kızanların her ihtiyacını karşılamak zorundadır. Kızanlar paralarını ailelerine gönderir veya dağlardaki oyuklara saklarlar (Üsküp 2002: 105-106).

Yolda, yatakta, çadırda, dağda kadınlara, kızlara sarkıntılık yapanın hali yamandır. Böylelerini efe arkasından, canına kıymak istemediği de topuğundan vurur. Ömür boyu sakat kalır ve çeteden uzaklaştırılır. Efeler, bekâr kızanlarmertliğini ve sadakatini ispat ettiğinde onları evlendirebilir. Efe, diğer kızanlarla konuyu değerlendirir. Kızanın evlenmek istediği kızın (kara gözlünün) soyu soppu araştırılır. Efe, kızı babasından ister, olumsuz cevap gelirse kız kaçırılır. Bu yüzden zenginler, beyler, kızlarını ve hanımlarını büyük şehirlerde tutarlar. Efeler ise, birden fazla evlilik yapabilir. Hanımları yatakta oturur veya köylerden birinde kalabilir (Özkaynak 1946: 27).

Zeybekler her zaman yeni silahlarla dolaşır, bunlara yetecek kadar cephaneleri bulunur. Köy ve çiftliklerde silah biriktirirler. Zeybekler baskınları çok sever, gecenin karanlığını tercih ederler. Çarpışmada efe kızanlarına geri çekilememelerini, yoksa daha fazla zayıat vereceklerini telkin eder (Üsküp 2002: 105-106).

2. Efe-Hükümet İlişkileri

Efelerle hükümet arasındaki ilişkiler genellikle çatışmalar şeklinde vuku bulur. Çakıcı Efe, peşinde olan müfrezeye pusu kurup zayıatlar verir; babasının öcünü aldığı sırada, asker ve zaptiye arasındaki farkı gözetir. Kaymakçı ve Ödemiş arasında kurduğu pusuda öndeki müfreze ateş etmez. Arkada hem tozdan geri duran hem de sohbet ederek gelen Koca Boşnak Hasan Çavuş'u tek kurşunla vurur. Asker doğrudan hedef alınmaz, hedefine kitlenen Efe öcünü almış olur (Üsküp 2002: 32). Bir başka zamanda müfreze ile çatışan Çakıcı, askerleri öldürdükten sonra, komutanın tabanlarını yüzdürüp canını bağışlar. Kendi kızanlarını öldüren askerleri hiçbir zaman affetmez (Üsküp 2002: 42-43). Zaptiyelerle yapılan çatışmaların sebebi çevreye korkuyla birlikte nam salmaktır. Bahçeyaka mevkiinde on yedi zaptiye çatışmada öldürülür. Bundan sonra rakip çetelerde bile panik havası hâkim olur (Üsküp 2002: 46).

Zeybek töresine göre, askere silah çekilmez. Onlara göre, zaptiye ve jandarma asker değildir. Bunlar yedi mecdiye maaşlı zeybek avcılarıdır (Üsküp 2002: 139). Jandarmanın zeybek takibi on dokuz ve yirminci yüzyılın başlarına kadar faydalı olmamıştır. Zeybekler jandarma dışında üniformalı (Nizamiye) askerleri için özel bir muhabbet beslerler. Onları himaye edip çatışmadan kaçınırlar. Askere gidenlerin geride kalan eşlerine yardımcı olurlar (Özkaynak 1946: 23-24).

Efelerin kanun dışı işlerinin iki boyutu vardır. İlki halka karşı yapılan baskı, adam kaçırma, fidye talebi gibi işler; ikincisi güvenlik kuvvetlerine karşı yapılan vuruşmalardır. Zeybekler, bir evi basıp istedikleri parayı alamazlarsa zengin adamın oğlunu veya kızını rehin alır, istedikleri parayı bu şekilde elde ederler (Özkaynak 1946: 19-20). Çakıcı Efe adam kaçırıp fidye karşılığında tutukluları salıverir (Üsküp 2002: 108-110). Çakıcı, Turgutlu'da oturan Mutaf Hacı Ali'den bin altın ister. Hacı Ali Çakıcı'ya meydan okuyup: "O, kasabaya gelemez" diye haber gönderir. Çakıcı Mutaf Hacı Ali'nin evini basıp oğlunu kaçıtır, sonrasında Mutaf Hacı Ali, bin altını vermek zorunda kalır (Üsküp 2002: 225-226).Efelere yapılan yanlışlığın cezası mutlaka verilir. Çakıcı kendine hileli barut gönderen fişekçi Hayim Efendi'nin fabrikasını yakar (Üsküp 2002: 115).

Eşkiyaların ortadan kaldırılması için, Osmanlı zaman zaman hileli anlaşmalar yapıp türeyen eşkiyaları ortadan kaldırmıştır. Çakıcı Ahmet, Piç Osman, Parmaksız Arap, Bakırlı

Efe, Yörük Osman Efe ve Rum çeteleri, müzakereye çağrılıp öldürülmüşlerdir (Üsküp 2002: 9). Zaman zaman İstanbul'dan gelen emirle eşkiyalar affedilerek düze indirilir. Buna "istiman" denir. Bir çete düze inince, bir diğeri dağa çıkar; dağlar âdeta boş bırakılmaz. Yüze çıkmak için padişah "Ferman-ı Şahane" gönderir, yataklar aracılığı ile efelere iletilir. (Özkaynak 1946: 24). Düze inmeleri için, çetelerle arası iyi olan hatırı sayılı kişiler devreye girer. Mesela Çakıcı'ya silah temin eden İngiliz tüccar Vitail, Köselioğlu çetesinin yüze inmesinde Emirli çiftliğinin sahibi Aron Davityan isimli bir Ermeni aracı olur (Üsküp 2002: 36-37).

Çakıcı Mehmet Efe, babasının başına gelenlerden ürkmüş ve düze inmek istememiştir. Önce iki adamını yüze indirtmiş, Çakıcı inmeye niyetlenirken bu adamları yakalanmış ve cezalandırılmışlardır. Bunun üzerine hükümete güvenci tamamen sarsılmıştır (Üsküp 2002: 159-160). Çakıcı on beş yıllık şakilik süresince üç kez düze iner. Son dağdan inişi 1910 yılında gerçekleşir. Birkaç ay sonra Padişah Sultan Hamit tahtan indirilir (Üsküp 2002: 202-203).

Efeler kendine ve yataklarına zarar verilmesine tahammül edemez, mutlaka bunun öcünü almak isterler. Çakıcı Efe, hükümet tarafından yataklarına verilen bir zarardan sonra, meşhur Muğla postası soygununu yapmış, memur maaşları, gümüş paralar ve jandarmaların silahlarını almıştır (Üsküp 2002: 144-145).

İstanbul'dan gelen emirler, efeleri bertaraf etmek veya onları düze indirmek içindir. Eşkiyanın zaptiyeyi öldürmesi kasıtlı olmasa da vuku bulunca, İstanbul'dan yeni bir kolluk kuvveti veya rütbeli yeni askerler gönderilir (Üsküp 2002: 35). Balkanlarda çetecilerle savaşmış olan Kara Sait Paşa, diğer paşalar gibi İzmir'de oturmaz, Çakıcı Efe'nin izini sürer. Önemli tedbirler alıp Çakıcı'nın yataklarını konuşur, hanımlarını sürgüne gönderir. Çakıcı, Paşa'yı pusuya düşürür, ama öldürmez. Paşanın azmini, yaptıklarını takdir eder. Paşa da Çakıcı ile baş edemeyeceğini anlar ve İstanbul'a tayin ister (Üsküp 2002: 139-140). Çakıcının son döneminde kolluk kuvvetleri sıkı çalışır. Bu takip Çakıcının itibarını derinden sarsar; köprü yap, şu kadar altın gönder dedikleri kişiler artık onun dediğine kulak asmaz olurlar (Üsküp 2002: 248-254).

3. Efelerin Halkla İlişkileri ve Yatakları

Efeler de dâhil bölge halkı hükümetin görevlendirdiği memurları sevmez, onlardan haz etmez. Osmanlı deyip ondan hayır gelmeyeceğine inanır. Buna karşı Çakıcı gibi efelerin kimi zaman merhametli, cömert tutumları, mertçe ve efece hareketleri halk tarafından takdir toplarken (Üsküp 2002: 130) kimi zaman, efeler halka korku salar, aleyhinde konuşan olursa, bunu konuşanı bulur dayak attırır (Üsküp 2002: 78-79).

Çakıcı'nın adamlarından Kara Ali yakalanıp Divan-ı Harbe verilir. Mahkeme reisi yataklar hakkında bilgi vermesini istediğinde, Kara Ali karnının aç olduğunu, yemek yedikten sonra konuşacağını söyler. Reis, bunun üzerine lokantadan yemek getirtir. Kara Ali, yemeğini yedikten sonra, dönüp mahkeme reisine: “Siz benim elim bağlı olduğu halde yemek ismarladınız, ben sizi dağda silahla yakalasam, siz bana yiyecek vermez miydiniz?” der. Reis bu cevaptan sonra susar (Üsküp 2002: 156).

Herhangi bir isteği olan köylüler Çakıcı Efe'ye gelir ve ondan ihtiyaçlarını talep ederler. Kimikendilerine haksızlık edene karşı, kimi istediği kızı alamadığında, kimi minare veya köprü yapılması için yardım ister. Efe bu talepleri, gerekli yerlere haber göndererek yerine getirir. Akçeli işlerin yükünü zenginler çeker (Üsküp 2002: 69).

Çakıcı, Ege Bölgesini kendi alanı olarak görür ve bölgeyi dağ bayır dolaşır. İzmir başta olmak üzere, çeşitli şehirlerde kasabalarda, köylerde ve konar-göçerler arasında yatakları mevcuttur. Yatak yardım eden hanedir. Yataklar birbirini tanımazlar, onların ağızları sıkı olmalıdır. Daha çok Yörükler arasından Çakıcı'ya bilgi ve malzeme gelir (Üsküp 2002: 83). Yatakların sayısı köylerde, çiftliklerde, mandıralarda daha çok, kasaba ve şehirlerde daha azdır (Özkaynak 1946: 15). Efe ve kızanları kondukları yataklarda, çeşitli planlar yaparlar. Efe en güvenli yerde oturur. Kızanlardan bazıları kapıda nöbet tutar. Yatak olan hane sahibinden zaptiyeler, kolcular, kervanlar ve düşman çeteler hakkında bilgi alınır (Özkaynak 1946: 19).

Yataktaki kadınlara sarkıntılık yapanları efe derhal vurup öldürür. Bu durumu bilen kadınlar, kızlar efeye yakınlık gösterir, hizmetine koştururlar. Yemek hazırlar, kahve pişirir, su döker, peşkir tutarlar. Efe bu hanımlarla zaman zaman şakalaşır, haneden ayrılırken evin en küçük kızına birkaç altın bahşiş verir (Özkaynak 1946: 19).

Çakıcı, Arnavut mandıra sahiplerini, kendisinin aleyhinde konuştukları için, mandıradaki çalışanlarla birlikte öldürür. Çatışmalarda hızlarını kesmemesi için yaralanan adamlarını yataklara gönderir (Üsküp 2002: 71-72). Çakıcı'nın yatakları arasında Müslim ve Gayrimüslim herkes yer alır. Eşraftan, çobana, tüccara kadar herkes yatak olur. Çakıcı bu yataklarına sahip çıkar, onların mağdur olmalarını önler. Eğer bir hile yapacak olan çıkarsa, Efe bunu çok acı bir şekilde ödetir (Üsküp 2002: 88). Çakıcının namı yatakların sahip çıkmasında yatar. Müfrezeler yatakları cezalandırır ise, efenin toplum katında itibarı düşer. Efenin kendini ispat etmesi için önemli bir eylem gerçekleştirmesi gerekir. Mesela böyle bir durumda Çakıcı Efe, baskın yaparak Tire'de Gülcüoğullarından altın gasp eder. Namı yürür, yatakları rahat eder (Üsküp 2002: 119-120). Çeteler hakkında köylüden bilgi alınması demek, efelerin itibarının bittiği anlamına gelir. Efeler bilgi veren köylüyü affetmez, mutlaka

cezalandırır (Üsküp 2002: 40). Çoğu zaman kolluk kuvvetleri yatakları bilse bile, onlara ilişmek istemez. Birgün pusuya düşürülme ihtimaline karşın, ihtiyatlı davranırlar (Özkaynak 1946: 15).

4. Efeler Arası Mücadele

Rakip çeteler dağlarda karşılaştıklarında, çatışma sırasında birbirlerine laf atıp karşısındakini kızdırmak isterler. Kızan taraf kendini gösterdiği anda vurulur (Üsküp 2002: 229-230). Çakıcı kendi adını verip halkın ırzına namusuna göz koyanları acımasız bir şekilde cezalandırır. Dokuz Arnavut eşkiya böyle bir iş yapınca onları diri diri yakarak cezalandırılmıştır (Üsküp 2002: 51-52; Özkaynak 1946: 24).

Düze inmenin efeler nezdinde çok güvenli olduğu söylenemez. Bu durum, hükümetle aralarını düzelten çetelere karşı, dağdaki rakipleri adına iyi bir fırsat oluşturur. Çetelerden biri düze indiğinde, diğeri kolları hasmını ortadan kaldırır. Çakıcı, Köseoğlu çetesini böyle bir zamanda pusuya düşürüp onları efelerin sahnelerinden siler (Üsküp 2002: 39-40; 200-201).

Kamalı Zeybek düze indikten sonra, silahını zorla bırakmak durumunda kalır. Birgi yakınlarında sofrayı kurup yiyip içerken Çakıcı ve adamlarının baskınına uğrar. Kamalı Zeybek oyununu oynamakta, dostu Esmâ ona bir kadeh daha sunmakta iken ateş altında kalır, kızanları ile birlikte öldürülür. Çakıcı, böylece uzun zamandır kendisinden öç almak isteyen Kamalı Efe'yle hesaplaşmış olur (Üsküp 2002: 128).

Çakıcı, çeteler arası mücadelede, Poslu Mehmet ve iki adamını çetesine davet etmiştir. Poslu Mehmet istediği zaman adamlarıyla çeteden ayrılabilceğini söylediğinde, teklifi kabul görmüştür. Çakıcı bu anlaşmaya rağmen, Poslu'ya güvenemez ve bir gece yarısı Poslu ile iki adamını uyurken öldürür. Çakıcı Efe, bu işten ötürü ömür boyu pişmanlık duyacaktır (Üsküp 2002: 70-72).

Muğla'lı Gılım Efe'nin sonu bir başka efenin elinden olur. Bir görüşme için Arif Efe Gılım Efe'yi evine davet eder, fırsatını bulduğu ilk anda Efe'yi ve adamlarını öldürür (Önal 2004: 400-405).

5. Rum Çeteler

Tarihi kayıtlardan hareketle yapılmış çalışmalarda, 1850'li yıllarda İzmir ve civarında Rum çetelerin at oynattıkları görülmüştür. Bunların arasında en meşhuru Katırcıyan çetesidir. Çetenin çevrede yatak ve kılavuzu çok olduğu için, bir türlü ele geçirilememiş, kaçırmış olduğu gayrimüslim ahalinin fidyeleri, çoğu kez Osmanlı hazinesinden ödenmiştir. 1853'te ele geçirilen Katırcıyan kendisine İngiliz tüccarların yardım ettiğini itiraf etmiştir. Rum çetelerin bir kısmı "Megalo İdea"nın savunuculuğunu üstlenmişlerdir. Pek çok Rum eşkiya çetesi dağlara çıkıp İmparatorlukta yabancı tüccarları hedef almış, Osmanlı'nın

yurtdışındaki imajını sarsmaya yönelik planlı, anlaşmalı dağa kaldırma işleri gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunu zaafa düşürmek isteyen ecnebi hükümetler veonlara bağlı sermeye sahiplerinin müdahil oldukları eşkıyalık hareketleri, devletin temellerini sarsmaya yönelik olmuştur (Boratav 1991: 129).

Rum çeteleri özellikle Osmanlı'nın zayıf düştüğü zamanlarda ortaya çıkmıştır. Balkan Savaşlarından sonra, Rum eşkıyalarda artış gözlenmiştir. İsimleri ve köyleri ayrıntıları ile bilinen Rum eşkıyaları, İzmir'den Marmaris'e kadar, Egenin çeşitli köylerinden çıkmıştır. Balkan Harbi'nden, İzmir işgaline kadar Rum eşkıyaların Müslüman ahaliyi rahatsız ettiği, Yunan hükümetine çeşitli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir (Üsküp 2002: 19). Tanzimat dönemi sonrasında siyasi birtakım yenilikler yapma gayretleri içinde olan Osmanlı hükümetini dünya nezdinde zor durumda bırakmak isteyen Rum çeteleri, adam kaçırma, gasp soygun başta olmak üzere çeşitli eşkıyalıklar yapmışlardır. Ege bölgesinde Rum çeteler kol gezip Müslüman ahalinin namusuna el uzatır, zengin fakir dinlemezhalkı soyarlar. Çobanları öldürür, koyun veya keçilerine el koyarlar. Rum çeteleri arasında Hombriko oğlu Panayod Bayındır'da, Kaptan Anderyaile Vloha çetesi Beşparmak dağlarında ve Aydın Ödemiş arasındaki bölgede hükümeti çaresiz bırakmışlardır (Sertoğlu 1947: 9).

1870'li yıllarda, düze inen eşkıyalara "kır serdari" görevi verilerek Rum eşkıya çetelerinin takibi yaptırılır. Rum şakiler Yunan hükümeti ve Rum kiliseleri tarafından desteklenmiştir. Amaçları Devlet-i Aliyye'yi Düvel-i Muazzama'ya karşı küçük düşürmektir. Daha ötesinde, Ege Bölgesini huzursuz edip nihayetinde Bölgeyi Yunanistan'a bağlamaktır (Üsküp 2002: 17, 210).

Efelerin Rum çetelerle olan mücadeleleri, hem Osmanlı hükümetinin görevlendirmesi ile hem de kendi adlarına Müslüman ahaliyi korumak için yapılmıştır. Her ne kadar Çakıcı Efe'nin Vitail adlı İngiliz tüccarla silah ve cephane tedariki ilişkisi vebu ilişkilerin arabuluculuk edecek kadar derin olması birtakım şüpheleri beraberinde getirmekte ise de (Yetkin 1996: 55-62), Çakıcı Efenin Müslüman ahali için yaptıkları bu şüphelerin yersiz olduğunu göstermektedir. Rum çeteleri kendi adını kullanarak fidye alıp adam soyduklarını duyunca çok sinirlenen Çakıcı Efe, olayı aydınlığa kavuşturur, bunu yapanları fena halde cezalandırır (Üsküp 2002: 146). Halk arasında günümüze intikal eden bilgiler, Çakıcı Mehmet Efe'nin Rum çeteleri bastırdığı yönündedir. Rum çetelerin Milas'ın Ören beldesinde Türklerin evlerine gece baskını yapacakları haberi ile Müslüman ahali büyük bir telaşa kapılır. Gecenin bir saatinde develerin çan sesleri, gürültüler işitilir. Daha sonra Çakıcı Mehmet Efe'nin Rumlara baskın yaptığı anlaşılır. Baskın yapmak isteyen Rum çeteler baskına uğramıştır.

Müslüman ahali derin bir nefes alır. Rum çeteciler bir iki gün içinde teslim olur ve isteyenler gemilere bindirip yollanır (Önal 2011: 445).

Rum çetelerin maceracı tutumları, Osmanlı'nın son zamanlarında Yunanistan ve İttifak devletleri lehine, ülke içinde halka rahatsızlık vermeleri, Anadolu'nun yerli çocukları olan efeler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Sözlü tarih bağlamında, efeler Rum eşkıyalara göz açtırmamış, Osmanlı ahalisini bu felakete karşı korumuş ve kollamışlardır.

V. Fethiyeli Sırrı Efe

Sırrı Efe hikâyesini anlatan kişiler arasında, kızı ve efenin komşularından ikinci kuşak şahıslar yer almaktadır. Kaynak kişiler, Efenin öyküsünü kendi büyüklerinden ve komşularından dinlemişlerdir. Sözlü bilgilerin Efe'nin yakınları tarafından anlatılmış olması, Sırrı Efe hikâyesini objektif kılmamaktadır. Kimi kaynak kişiler onun bir çalıkakıçı, bir eşkıya olduğu yönünde sözler söylemişler de ayrıntılı bilgi verememiş, askeri öldürmüş olduğundan öte bir şeyler söyleyememişlerdir. Cumhuriyet döneminin ilk on yıllarında yaşanmış bir efelik öyküsü ile karşılaşırız. Sırrı Efe'nin efelik öyküsü kronolojik olarak ele alınmıştır.

1. Efe'nin Doğum Yılı ve Yeri

Sırrı Efe'nin doğumu konusunda muhtemel tarih olarak H. 1327/28, M. 1914 yılı üzerinde durulmaktadır. Sırrı Efe, Fethiye'nin Kemer nahiyesinin Belen Mahallesi doğumludur. Evi, Kemer Köprüsüne yaklaşık otuz kırk metre uzaklıktadır (Kemerli, Şevket).

2. Ailesive Mesleği

Sırrı Efe'nin babası aslen Rodos adasından olup annesi Rodos'tan Fethiye'ye gelmeden önce ölmüştür. Babası Seki'den ikinci evliliğini yapar. Sırrı Efe'nin babası, eski köy tahsildarlarından Basri Efendi'dir. Soyadı kanununda, aile tarafından önce "Kızgın" soyadı alınır, daha sonra "Şahin" olarak değiştirilir (Kemerli, Şevket).

Sırrı Efe'nin kızı, dedesinin dönemin tahsildarlarından olduğunu doğrulamıştır. Tahsildar Basri Efendi'nin birinci hanımı Sıdika'dan olma Hatice ile Sırrı; ikinci hanım Durkadın'dan olma Ali Naci ve Naime olmak üzere toplam dört çocuğu vardır.

Sırrı (Efe) iyi bir marangoz ve oyma ustasıdır. Keklik şeklinde oymaları kapılar ve sandıklar üzerine yaparmış. Girmeler Köyünde üç evin kapısını ve pencerelerini işlemiştir. Keklik resimli, işlemleri yakın tarihe kadardurmakta imiş. Sırrı Efe, filintasının kundağını (dipçiğini) oymadan kendisi yapmış.

Sırrı Efe uzun boylu, yapılı; siyah saçlı, buğday tenli, yiğit bir adamdır. Birtakım hadiseler olmadan önce, çok arkadaşlıkları olmuş. Onlarla güreş tutarlarmış (Metreş, Semiha).

3. Evliliği ve Çocuğu

Efe'nin hanımının adı Arzu olup Kemer'in Orta köyünden sarı melikli, güzel bir kızdır. Sırrı Efe kızı kaçırp kendin rızasıyla babasının evine getirir, ama analığı yatacak döşek, yiyecek yemek vermez. Bunun üzerine altı aylık hamile olan hamını, Ortaköy'e annesinin babasının yanına götürüp emanet eder. Semiha adını verdikleri kızın orada doğar. Efe karısını ve çocuğunu gizlice ziyaret edip tekrar dağlara geri döner.

Sırrı Efe'nin kızı doğduktan sonra, jandarmalar karısının yanına gelerek kocasını ısrarla soruşturup ona çeşitli baskılar yaparlar. Çocuğun beşiğini açıp kız mı, oğlan mı diye bakarlar. Kocasının yerini biliyorsa söylesin "oğlansa keselim" diye karısını korkuturlar (Metreş, Semiha).

Efe kızının doğduğunu öğrendikten sonra, onu görmeye gelir. Efenin dileği bir oğlandır. Çocuğu severken "Ah, bir oğlan olsaydım" der. Sonra karısına ben tekrar gelirim, der, ama bu onun son gidişi olur. On beş gün sonra 'öldü' haberi gelir. Karısı Arzu kocasının peşinden çok ağlar, gözünün yaşı döşekten yere geçer, gözleri ağlaya ağlaya kör olur. Kızı Semiha'yı dedesi büyütür (Metreş, Semiha). Kızın nüfusu önce babasının üzerine, sonra dedesinin üzerine geçirilir. Kızı şimdi Gebeler köyünde yaşamaktadır (Kemerli, Arif).

4. Zeynep Hanım

Zeynep Hanım, Sırrı Efe dağlara çıktığında yanında gezdirdiği bir hanımdır. Sırrı Efe, Fethiye köylerinden olan Meseniz'den Zeynep Hanım'ı kaçıır (Metreş, Semiha). Bir başka bilgiye göre Zeynep Hanım kendi isteğiyle gitmiştir (Aslan, Ali).

5. Efeliğe Başlama Gerekçesi

Sırrı Efenin dağa çıkma öyküsünün birden fazla anlatıcısı bulunmaktadır. Verilen bilgiler birbiriyle tutarlılık arz eder. Hasımı olan Kemer'in tanınmış, sözü geçen komşusu, kovuşturma sürecini tetiklemiş olmalıdır. Komşu Nuri Hoca'nın karısıyla, Sırrı (Efe)'nin üvey anasının kavgalı olduğu, üvey ananın Sırrı (Efe)'yi, Nuri Hocanın karısı Saliha Hanıma karşı devamlı doldurduğu, Sırrı (Efe)'nin Saliha Hanım'ın kapısına dayanıp kadına kötü şeyler söylediği ve ona iki tokat attığı söylenir (Kemerli, Şevket). Komşuluk ilişkilerinin kötü olması sonrasında, yaptıkları yüzünden karakolda rencide edilmesi korkusu, bir genci dağa çıkarmıştır.

Bir başka iddia ise iki komşu arasında sulama sırası yüzünden itilaf çıktığı yönündedir. Seki yaylasında, bahçeler sırayla sulanmaktadır. Sulama sırası, Sırrı Efe'nin ailesinde iken öğretmen Abalı Nuri'nin hanımı Deli Saliha namındaki kadın, suyu kendi bahçesine yönlendirir. Sırrı (Efe) bu duruma itiraz edince Deli Saliha adlı komşusu, ağzına gelen lafi söyler, Sırrı (Efe) ile tartışırlar. Sırrı (Efe) babası Tahsildar Basri Bey'e giderek Saliha Hanım'ın kendisine çok kötü sözler söylediğinden şikâyet eder.

Sırrı (Efe), babasından habersiz önce komşuları Abalı Nuri'nin evini ateşe vermek ister, daha sonra bundan vazgeçer. Nuri Hoca'nın yedi devesi vardır. Sırrı (Efe), develerin beşini öldürür. Nuri Hoca, hem ağa hem öğretmen olduğu için sözü geçen biridir. Bu olaydan sonra komşusunundağlara çıkmasına neden olacak şikâyetebulunur. Sırrı (Efe) da zor durumda kalır, karakolda dayak yememek için dağa çıkar (Aslan, Ali; Kemeli, Arif).

Sırrı Efe'nin kızının verdiği bilgiye göre, Deli Saliha, babasına huzur vermez, “Goca burunlu Sırrı” diye aşağılar dururmuş. Sırrı Efe o zamanlar on yedi yaşındaymış. Babası bu kadından hırsını çıkaramadığından, bir gün Nuri Hocaların samanlığına girer. Samanlığın üstü yattıkları odadır. Niyeti tüfekte Deli Saliha'yı öldürmektir, ama denk getiremez. Başka bir günde tekrar samanlığa girer. Bu seferki niyeti samanlığı yakmaktır. Babası durumu görünce oğlunu uyarır, kendi evlerinin de yanabileceğini söyler. Daha sonra Sırrı Efe, Nuri Hoca'nın yedi devesinden bir rivayete göre, beşini bir başka rivayete göre ikisini öldürüp kaçar; bundan sonra mekânı dağlar olacaktır (Metreş, Semiha). Sırrı (Efe) karakolda dövülme korkusuyla dağa çıkar. O, dağa çıkınca Nuri Hoca peşinden müfreze salar. Civardaki başka olaylar da Sırrı Efe'nin üzerine atılmaya başlanınca takibat hızlanır (Kemerli, Şevket).

6. Efelik Serüveni

Sırrı Efe kimseye zor kullanmaz; kaçak olduğu zamanlar, halkın ihtiyaçlarını hakça ve gönüllü bir şekilde üleştirir. Arada bir köyegelir, kardeşi Ali Naci'yi sever. Kardeşine: “Beni bir gün nasılsa yakalarlar, öldürürler. Sen benim intikamımı alır mısın?” diye sorar, Ali Naci de: “Alırım” der. Kaynak kişiye göre Ali Naci çelimsiz, karıncayı bile incitmeyen bir adam olup çıkar (Kemerli, Şevket).

Sırrı Efe, dağlarda, köylerde dolaşır, ihtiyacını genellikle hayvancılık, çiftçilik yapan köylülerden, konargöçer olarak yaşayan Yörüklerden veya çobanlardan sağlar. Halkla arası gayet iyidir. Bu yüzden de kolay kolay yakalanmaz; Fethiye dolaylarında halka herhangi bir zorbalık yapmaz, insanlar onaitibar edip ihbar etmezler. Sırrı Efe, dağlara çıktığında, Elmalı-Seki-Dirmil-Fethiye yörelerini dolaşır. Sırrı Efe, sıkı bir şekilde takip edildiği zamanlarda ve çok sıkıştığı günlerinde, Elmalı-Fethiye arasındaki hududu ve dağın geçit veren en yüksek yeri olan bütün çobanların Girdev yaylasına geçtikleri Tezlibel'den aşır yoluna gider (Aslan, Ali). Türküsü de vardır:

Aşamadım Tezlibeli'ni kar diye diye

Çok yastıklar kucakladım yar diye diye

Alışlıdır dağlar alışlı...

Alı verin filintamı oymadan

Beni de öldürdüler gençliğime doymadan

Alışlıdır dağlar alışlı...

Sırrı Efe’yi aramalar yoğun bir şekilde devam ederken, Efe farklı gizlenme yolları bulur. Koyun sürüsünü önüne sürer, çoban kepeneğini giyiner. Filintasını (tüfeğini) da baş aşağı asar. Kemer köprüsünden geçerken jandarmalar kendisine: “Çoban, Sırrı Efe’yi gördün mü?” diye sorarlar. O da: “Görmedim askerler!” diye cevap verir, yoluna devam eder. Mecburi olarak geçeceği yerlerden bu şekilde geçer.

Sırrı Efe kaçak olduğu zamanlar, yanında Zeynep ile arkadaşı Konyalı da varken Fethiye’ye bağlı merkez köylerden olan Dont’ta (yeni adı Esenköy) yol üzerinde bulunan bir kahveye uğrarlar. Üçü, kahvede helva yerlerken iki atlı jandarma gelir: “Sırrı Efe’yi gördünüz mü?” diye sorarlar. Kahveci: “Yok” der. Sırrı Efe ve arkadaşları kahvenin arkasında bulunan kapalı kısma geçmişlerdir. Kahveci: “Arkada karım, çoluk çocuğum var,” der. Jandarmalardan biri: “Haydi gidelim arkadaş” derken öteki jandarma arka kısma bakmak için ısrarcı olur ve o tarafa yönelir. Bunun üzerine Sırrı Efe, askerın karşısına çıkıp: “Dön geri!” der. Jandarma silahına davranınca Sırrı Efe, askerden daha çabuk davranıp filintasıyla jandarmayı vurur. Diğer jandarmaya: “Arkana bakmadan doğru karakola git,” der. Halk arasında Sırrı Efe mecbur kalmasaydı jandarmayı vurmazdı, diye konuşulur. Niyeti kötü olsaydı, jandarmaların ikisini de vururdu, denir (Aslan, Ali).

Bir başka anlatımda, Sırrı Efe’yi gören askerlerden biri gidip kahveciye, Sırrı Efe’yi göstererek kim olduğunu sorar. O sırada askeri fark eden Sırrı, yakalanmaktan korkar ve askeri vurur, öbür asker vurulan askerın arkasındadır. Olayı görünce gerisin geriye kaçır. Bu olaydan sonra müfreze takibine diğer kazalardan askerler çağrılır, iş iyiden iyiye büyür. Bir süre sonra Yakacık köyünde olduğu duyulunca, bulunduğu yer çembere alınır. Sırrı Efe, yüksek bir ağacın tepesine çıkıp, çemberden nasıl kaçacağını düşünür. Çemberin boş bir tarafını görüp oradan kaçır. En has adamı Konyalı askerlerce vurulur. Sırrı Efe’nin yanında gezen Zeynep Hanım da yakalanır. Sırrı Efe’nin adımları üç dört metreyi bulduğu ve bu yüzden zikzaklıkaçış yaptığı anlatılmıştır (Kemerli, Şevket).

Son olaydan sonra, Sırrı Efe, daha zor duruma düşer. Hakkında ‘Vur’emri çıkarılır. Eskiden, ağır cezalar Elmalı’da görülür, bazı askeri kararlar burada alınmış. Elmalı’da, o zamanlar büyük bir askeri birlik bulunmakta imiş (Aslan, Ali).

7. Sırrı Efe’nin Sonu

Sırrı Efe’nin yakalanması hakkında verilen bilgiler birbiriyle paralel olup kimi kaynak kişiler olayları daha ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Sırrı Efe, evvelce küçük bir suçtan Elmalı’da cezaevine girip buradan arkadaş edindiği Molla Batmaz Hüseyin’in evine sığınır.

Niyeti ertesi gün Kaş üstünden Meis adasına kaçmaktır. Sırrı Efe, Batmaz Hüseyin'in evine gittiğinde, evde misafir vardır. Batmaz Hüseyin misafirlerin yanında "Hoş geldin Sırrı!" dediğinde, misafirlerden biri "Yoksa Sırrı Efe bu mudur?" diye sorar. Bunun üzerine Batmaz Hüseyin'de bir pişmanlık başlar. Sırrı Efe'ye yataklık ediyor diye ihbar edilmesinden kuşkulanır. Kimseler ihbar etmeden önce, Sırrı Efe'yi kendi ihbar eder. Gece müfrezeye haber salar ve gece baskını sonucu Efe yakalanır. Sırrı Efe, Batmaz Hüseyin'e dönerek: "Şu bana verdiğin iki lokma zehir zıkkım oldu. Eğer kurtulursam elimden çekeceğin var," der. Sırrı Efe'yi Elmalı Karakolu'na götürüp gözaltına alırlar (Kemerli, Şevket). Yargılama olmaz. O dönemde yakalanan suçlular, kum torbasıyla dövülür. Bir gömleğin kolunu yırtıp içine toprak doldurur, sonra bu kolu bağlayarak torba gibi yapar, onunla döverler. Gömleğin kolu, bir iki kilo taşlı olmayan yumuşak topraksı çay kumu ile doldurur. Onunla Sırrı Efe'yi döverler. Dayak sonrasında vücudunda iz kalmaz. Sallayıp torba ile vurulunca iç kanamaya sebep olur ve bu ölüme yol açar. Sırrı Efe bu şekilde öldürüldükten sonra, asılır. Kendini astı süsü verilir. Astıkları yerden indirip kellesini keserler. Kemer'e getirir, gelen geçen bunu görsün, herkese ibret olsun diye, kesik başı köprü'nün girişinde ve bir sırığa geçirip asarlar. Gövdesi Elmalı'da kalır, başını Fethiye'de gömerler. Başı kesilip getirildiğinde, kafasında darp izleri vardır (Metreş, Samiha).

8. Sırrı Efe ve Efelik Algısı

Sırrı Efe hakkında yakın çevresinin verdiği bilgiler, onun hakkındaki olumlu olan bütün hallerini içermektedir. Efenin kızı, yakın komşuları, küçük kardeşinin arkadaşı bir üst kuşaktan dinledikleri Efe'ye karşı yapılmış haksızlığı, ona karşı hayranlığı da içinde barındırmaktadır. Saliha Metreş, Atatürk'ün, babası Sırrı Efe'yi görmek için çağırdığını belirtmiştir. Atatürk: "Gelsin de bir göreyim o çatal yürekli Efe'yi," dermiş. Babasının bu çağrıyı bildiği, niyetinin Elmalı'da Batmaz Hüseyin'de kaldıktan sonra Atatürk'ün yanına gitmek olduğu yönündedir. Bir başka kaynak kişi ise, Sırrı Efe'nin yakalanamadığı için, Atatürk'ün onu affedeceği yönünde bilgi vermiştir. Atatürk'ün böyle bir emir çıkardığı, bu emir Elmalı'ya yetişmeden Sırrı Efe'nin yakalandığı söylenir (Aslan, Ali).

Sırrı Efe'nin kızı, çocukları nadedesinin (Basri) ve babasının (Sırrı) adlarını verir (Metreş, Samiha).

Aradan uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, köyde birbirini bilen insanlar arasında yapılan konuşmalar, Sırrı Efe'ye yapılmış olan haksızlığın halk arasında kanayan bir yara olduğunu göstermektedir. Pirelioğlu Salih Efe derler, bir yaşlı vardır. Bu yaşlı adam, Kemer'de asaya dayanarak yürür; sarı, zayıf bir adamdır. Sekiz on yıl önce ölmüştür. Pirelioğlu Salih, Sırrı Efe'nin dağları çıkmasına neden olan komşusu Nuri Hoca'ya ölmeden

evvel Sırrı gibi bir yiğidin kafasının kopartılmasına sebep olduğunu, Sırrı yaşasaydı kendisinin bu dünyada olamayacağını söyler. Sırrı Efe'nin ağalara karşı, yoksullara yardım eden bir insan olduğunu, Nuri Hoca'nın karısına sahip çıkması halinde, Sırrı Efe gibi bir adamın ölmesine sebep olmayacağını haykırır. Halkın gözünde Sırrı Efe bir kahramandır.

Sonuç

Efe ve efelik yapmak ifadeleri arasındaki ilişki başkaldırı, efelenmek anlamında halk arasında kullanılmaya devam etmektedir. Efeliğin kendi içinde birtakım kuralları ile kurumlaşması, tarih sahnesinde çok sayıda efelerin boy göstermesi, döneminin sosyal tarihinin ipuçlarını vermektedir. Dirlik ve düzenin bozulması, adalet mekanizmasının sağlıklı işlerliğe sahip olmaması (devlete göre) sosyal eşkıyaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihi gerçekler, yönetenle yönetilen ilişkilerinin zaman zaman halkın aleyhine tezahür ettiğini göstermektedir. Güçlü olanın haklı olmaması, haklı olanın halkı olması gerektiği efeler dünyasında bir kez daha görülür. Sosyal düzene ait dengesizliklerin eksikliklerin kendi içinde giderildiği bir dünyada efelerle karşılaşılır. Hasta adam teşhisi konuluş bir imparatorluğun çatırdama sesleri için Rum çetelerin kol gezdiği Ege dağlarında, efelerin korumacı tutumları, İstiklal Harbi zamanında aynı duyarlılığı ve fedakârlığı göstermeleri, efelik kurumunun istikametini değiştirmeleri, efeleri halkın gözünde birer kahraman yapmıştır.

Efeler bir haksızlık karşısında direnmiş, ölümü göze alıp can vermiş kişiler olarak karşımıza çıkar. Önceleri kendileri adlarına karşı koydukları hukuksuzluk veya toplumsal rahatsızlık, daha sonra toplum adına yürütülür olmuştur. Bu arada kendi yaptıkları haksızlık ve hukuksuzluklar yüzünden dağa çıkan yeni efelerle de karşılaşmıştır. Efelerin kendi hukukundan öte, toplum düzenini gözetmeleri, toplum tarafından destek bulmuş ve onlara yatak olunmuştur. Efe, hakkını ve hukukunu arayan ve bu uğurda cesaret gösteren örnek bir kişiliktir. Efe, haksızlıklara karşı koyan ortak bir tipin adı olur.

Efeler, yaşamlarından anlaşılacağı üzere, efeliğin şanına yakışır birer öykünün sahibidirler. Onların kızanları ve yatakları bu öykülerin canlı birer şahitleri ve sözlü kaynaklarıdır. Efe kızan ilişkilerinden, hükümetle, halkla, kendi aralarında ve Rum çetelerle olan ilişkileri çok acımasız bir tutumdan, merhamet ve yardıma kadar geniş bir yelpazeyi içine alır. Bir çete kurmaktan bir bölgeye sahip çıkmaya kadar uzanan gerçek öykülerin temelinde toplum sağlığının bozulmasında yatar. Hakkaniyet ve hukuk, toplumların ayakta kalmalarının ilk şartı olarak geleceğe yönelik çıkarımları içinde barınmaktadır.

Mazlum olarak görülen kişi veya kişilere, haksızlıklarla baş etmek isteyenlere toplum vicdanı sahip çıkar. İnsanlık tarihinde görülen bu tip, Batı Anadolu’da efe olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynak Kişiler

Arslan, Ali: 1949, Fethiye doğumlu, çiftçi, ilkokul mezunu, babasından işitmiş.

Kemerli, Arif: 1945Kemer doğumlu, emekli zabıtamemuru, lise mezunu, Kemer’de Salih Yıldırım isimli 90 yaşlarında Sırrı Efe’nin arkadaşından dinlemiş.

Kemerli, Şevket: 1337/1921 Kemer doğumlu, çiftçi, okur-yazar, Sırrı Efe’nin komşusudur.

Metreş, Semiha: 1933 Seydiler/Kemer doğumlu, ev hanımı, ilkokul mezunu, Sırrı Efe’nin kızı, yaşlılardan ve dedesinden öğrenmiş.

Derleyenler: Vicdan Arslan, Semiha Karayel.

Kaynaklar

Akdağ, Mustafa (1995), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyancıları*, Cem Yayınları, İstanbul.

Bayar, Celal (1965), *Ben De Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, Yayıl Yayınları, İstanbul, 8 cilt.

Burhan, Sebahattin (1993), *Egenin Kurtuluş Destanı Yörük Ali Efe 1*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

Burhan, Sebahattin (1996), *Egenin Kurtuluş Destanı Yörük Ali Efe 2*, 2.bs., Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

Burhan, Sebahattin (1994), *Egenin Kurtuluş Destanı Yörük Ali Efe 3*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

Boratav, Pertev Naili, (1991), “Çakıcı Efe,” *Folklor ve Edebiyat 1 1982*, Adam Yayınları, İstanbul.

Çetin, Atilla (2004), “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Zeybekler hakkında Bilgiler,” *Zeybek Kültürü Sempozyumu (24-25 Ekim 2002)*, (hızl. Namık Açıkgöz ve Mehmet Naci Önal), Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, s. 69-125.

Dolapçı, Ercan, (2013), “1919’un Genç Öncüsü Yörük Ali Efe,” *Milli Mücadele’de Mentеше Sancağı ve Yörük Ali Efe*, (editör: Günver Güneş), PiaYayınları, İstanbul, s. 103-120.

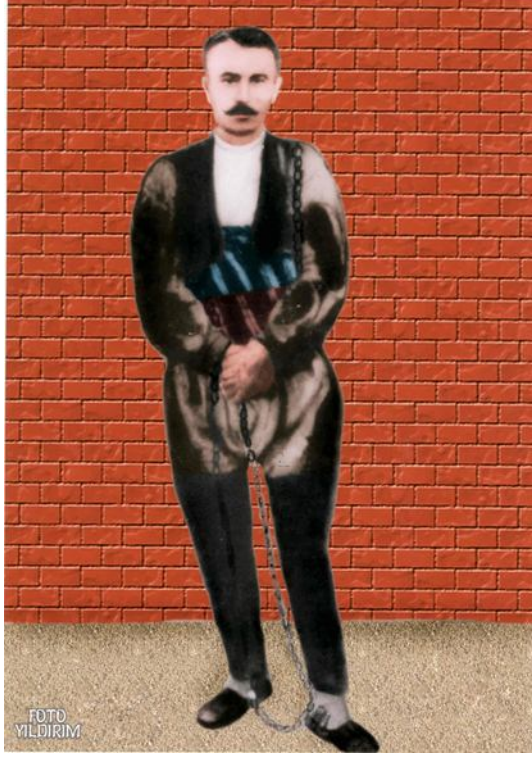
Ertaş, M. Yaşar, (2013), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Âyanı: Tavaslı Osman Ağa” *Atçalı Kel ve Yağlıdereli Sinan Efe*, (hızl. Ethem Oruç), Berfin Yayınları, İstanbul, s. 17-41.

- Fraylıç ve Ravlıg, (1334), *Türkmen Aşiretleri*, Matbaa-i Orhaniye, (İstanbul).
- Gölmez, Nurettin (2012), “Eşkıyalıktan Vatanseverliğe: Efeler” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 209, s.155-170.
- Güneş, Mustafa (2004), “Efe-Zeybek Kültürü ve Kütahya Türküleri,” *Zeybek Kültürü Sempozyumu (24-25 Ekim 2002)*, (hzl. Namık Açıkgöz ve Mehmet Naci Önal), Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, s. 331-345.
- Hacı, Gürkan (2006), *Efe Başvekil Şürkü Saraçoğlu'nun Romanı*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Hobsbown, Eric J., (1976), *Sosyal İsyancılar*, İstanbul.
- Huyugüzel, Ömer Faruk, (2004), “Edebiyatımızda Efelik Temi ve Kantarağasızade Ömer Selahattin'in Kara Dana Piyesi,” *Zeybek Kültürü Sempozyumu (24-25 Ekim 2002)*, (hzl. Namık Açıkgöz ve Mehmet Naci Önal), Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, s. 349-359.
- Koçak, Aynur (2004), “Karagöz Oyunlarında Zeybek,” *Zeybek Kültürü Sempozyumu Bildirileri*,(hzl. Namık Açıkgöz ve Mehmet Naci Önal), Muğla, s. 369-383.
- Komisyon, (1999), *1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri Elbise-i Osmaniyye*, (çev. Erol Üyepazarcı), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Mert, Özcan (1991), “Âyan” maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, s.195-199.
- Nağata, Yuzo ve Feridun Emecen (2004), “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler,” *TTK Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt XXV, 1-7.
- Sertoğlu, Murat (1947), *Çakırcalı Efenin Maceraları*, Yeni Mecmua ve Şaka Yayınları, (yayımları yok).
- Sındırgılı Süreyya (S. Öрге Evren), (1955), *Denizli Vak'ası ve Demirci Mehmet Efe*, Sel Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sami (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul.
- Tarhan, Nevzat (2012), *Toplumsal Psikoloji Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*, 5. bs., (hzl. Fatma Özten), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Temel, Mehmet (2013), “Kuvâyı Milliye Döneminde Milas-Bodrum'da Eşkıyalık ve Çetecilik,” *Milli Mücadele'de Mentеше Sancağı ve Yörük Ali Efe*, (Editör: Günver Güneş), Pia Yayınları, İstanbul.
- Türkçe Sözlük* (2005), TDK Yayınları, Ankara.
- Önal, Mehmet Naci (2004), “Gılım Efe'nin Hikâyesi ve Göstergibilimsel Çözümlemesi,” *Zeybek Kültürü Sempozyumu (24-25 Ekim 2002)*, (hzl. Namık Açıkgöz ve Mehmet Naci Önal), Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, s. 387-405.

- Önal, Mehmet Naci, (2011), “Sözlü Tarih Bağlamında Bodrum’da Göç Hikâyeleri,” 2. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu Bildiriler*, Bodrum, s. 443-463.
- Özkaynak, Kemal (1946), *Zeybek Dağa Çıktıktan Sonra*, CHP Yayınları, Aydın.
- Öztelli, Cahit, (1976), Uyan Padişahım Uyan, Milliyet Yayınları, (yayın yeri yok).
- Üsküp, Şeref, (2002), *Çakıcı Efe*, 2. bs., İzmir.
- Yalman, (Yalkın) Ali Rıza (1977), *Cenupta Türkmen Oymakları I*, (hzl. Sabahat Emir), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Yalman, (Yalkın) Ali Rıza (1977), *Cenupta Türkmen Oymakları II*, (hzl. Sabahat Emir), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Yaltırık, Hüseyin (2004), “Bilinmeyen Yönleriyle Giritli Cafer Efe,” *Zeybek Kültürü Sempozyumu (24-25 Ekim 2002)*, (hzl. Namık Açıkgöz ve Mehmet Naci Önal), Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, s. 417-433.
- Yetkin, Sabri (1996), *Ege’de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Fotoğraf: Soldan birinci ve ikinci kişi Zeybek, üçüncüsü Aydınlı sanatkârdır (Komisyon 1999: 213).

Fotoğraf 2: Sırrı Efe

Fotoğraf 3: Sırrı Efe'nin kızı Semiha Metreş